

Investigation, Typology and Chronology of Cairn Burial in Central Zagros Region (Farsan, Chaharmahal and Bakhtiari Province)

Alireza Khosrowzadeh¹ | Hadis Kojouri² | Zahra Fadaei³

1. Associate Professor, Department of Archeology, Faculty of Letters and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. E-mail: khosrowzadehalireza@gmail.com
2. Corresponding author, Graduated Student at Master degree of Archeology (Historical period), Faculty of Letters and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. E-mail: hadiskojouri@yahoo.com
3. Graduated Student at Master degree of Archeology (Historical period), Faculty of Letters and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. E-mail: fadaeiz@yahoo.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received 03 February 2024

Received in revised form 16

April 2024

Accepted 09 December 2024

Published online 21 December
2024

Keywords:

Central Zagros,
Farsan,
Cairn Burial,
Stone graves,
Cylindrical,
Simple stone pile

Purpose: The Cairn Burial (stone graves) of south and southwest of Iran can be seen in two forms: Cylindrical and Simple stone pile. These graves are similar in terms of structure and appearance and are usually created on stone and rock pillars. A large number of these graves are related to the settlements near them. The basis of dating these graves is pottery, while other cultural materials such as glass, metal, objects and stone vessels are also found in a number of other sites. Similar to south and southwest stone graves, other graves have been reported from the southeast of Iran and outside the borders like Pakistan, Afghanistan, Central Asia and the southern area of the Persian Gulf.

Method and Research: The aim of the current research is to describe, classify and typology of the stone graves of South and Southwest of Iran based on the samples obtained from Farsan.

Findings and Conclusions: The results indicated the similarity of these stone graves design with other cases discovered from different parts of Iran. The most of the Cairn Burial of central Zagros were vandalized and destroyed, and therefore it was not possible to determine the exact direction of the design. But based on the obtained cultural materials, it seems that such graves belong to the Iron 3, Achaemenid, Parthian and Sasanian periods.

Cite this article: Khosrowzadeh, Alireza., Kojouri, Hadis., & Fadaei, Zahra. (2024). Investigation, typology and chronology of Cairn Burial in central Zagros region (Farsan, Chaharmahal and Bakhtiari Province). *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 163-183. <http://doi.org/10.22103/jis.2024.22896.2577>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The Cairn Burial (stone graves) are one of the most abundant sites that can be seen in Farsan city. In terms of structure and appearance, these graves are similar to the stone-piled graves of southeast Iran and are usually created on the ridges and tops of mountains. In Farsan, these cemeteries are called Chol or Gabri Grave or Sangar in the local language.

The geographical distribution of such graves is very wide and has been reported from Pakistan to western Iran. Such graves have been reported from different regions of southeast Iran, Persian Gulf coasts, and Fars province. The stone graves of Fars and Bakhtiari region are slightly different from the south-east rock-cut graves in terms of structure.

There are many stone graves in Farsan region, but unlike Fars and Southeast of Iran, no research has been done on them. Therefore, in the present research, these graves will be identified, described and dated.

Methodology

This research is descriptive and analytical. Therefore, the collection of data will be done in the field. Documents and Library studies related to stone graves will also help in this matter.

Discussion

During the archaeological survey conducted in Farsan, a total of 8 cemetery groups with a large number of stone graves were identified. The stone graves of this area can be divided in two groups:

- A) Cylindrical stone graves: In this type of graves, two or three rows of flat carcass stones up to a height of about 50 cm, were used firstly, and after placing the body in the grave, the surface of the grave was covered with large stones (sometimes 2 meters long). Then, around the grave, a round or oval shaped wall was made by angular carcass stones and the inside of this round or oval space was filled with angular carcass stones. The stone walls height of these graves sometimes reaches to 2 meters.
- B) The second type of these graves were smaller and were built in front of the natural vertical rocks of the mountain. The protrusion of the rock wall was used as the roof of the grave and the entrance was blocked by a large stone, and usually was towards the east and southeast.

Conclusion

All the stone graves identified in Farsan city are usually located near the mountains, ridges and their slopes. It should be noted that a small number of graves in the Kohrang region have been identified in the plain, and more than 80% of them are built on stone ridges and rocky hills. Therefore, the shape of these graves is different based on the stones that were used in their construction, and they can be seen in various oval, circular, and square shapes. The graves were made of small and large carcass stones and it was in such a way that there are smaller carcass stones below and above the large slab stones, and there were probably several graves situated in a large grave.

By studying the stone graves, two structures can be distinguished: 1. Stone graves 2. Cylindrical graves. Morphologically in the form of stacks of angular stones that are usually circular in shape. Most of the identified graves have been tampered. Therefore, it is almost impossible to determine the exact size of their diameter and height. The only cultural material obtained from the surface of these graves is pottery, which was obtained in very small quantities. But based on the obtained cultural materials, it seems that such graves belong to the Iron 3, Achaemenid, Parthian and Sasanian periods.

بررسی، گونه‌شناسی و گاه‌نگاری گورهای سنگ‌چین زاگرس مرکزی

(شهرستان فارس، استان چهارمحال و بختیاری)

علیرضا خسروزاده^۱ | حدیث کجوری^{۲*} | زهرا فدائی^۳

۱. دانشیار، عضو هیأت علمی گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران. رایانامه:

khosrowzadehalireza@gmail.com

۲*. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی (دوران تاریخی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه

شهرکرد، شهرکرد، ایران. رایانامه: hadiskojouri@yahoo.com

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی (دوران تاریخی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد،

ایران. رایانامه: fadaeiz@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: گورهای سنگ‌چین جنوب و جنوب غرب به دو شکل پشته‌سنگی استوانه‌ای و پشته‌سنگی ساده دیده می‌شوند. این گورها از نظر ساختار و شکل ظاهری مشابه یکدیگر و معمولاً روی ستیغ‌های سنگی و صخره‌ای ایجاد شده‌اند. شمار زیادی از این گورها در ارتباط با محوطه‌های
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴	استقراری نزدیک آن‌ها هستند. مبنای تاریخ‌گذاری این گورها، سفال است، ضمن این‌که در شماری از
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۲۸	این گورها مواد فرهنگی دیگر از جمله شیشه، فلز، اشیا و ظروف سنگی، نیز یافت می‌شود. مشابه
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹	گورهای سنگ‌چین زاگرس مرکزی از جنوب شرقی ایران و خارج از مرزهای ایران در پاکستان،
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	افغانستان، آسیای مرکزی و حوزه جنوبی خلیج فارس نیز گزارش شده است. هدف پژوهش حاضر
کلیدواژه‌ها: زاگرس مرکزی، فارس، گور سنگ‌چین، تدفین پشته‌سنگی، استوانه‌ای.	توصیف، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی گورهای سنگ‌چین زاگرس مرکزی (جنوب و جنوب غرب) ایران براساس نمونه‌های به دست آمده از شهرستان فارس است.
	روش/رویکرد: در تحقیق حاضر با انجام بررسی میدانی و پیمایش در منطقه (فارس)، قبور مورد
	نظر شناسایی و با ارائه مستندات باستان‌شناسی از قبیل طبقه‌بندی ساختار قبور و مقایسه گونه‌شناختی
	نمونه‌های سفالین به معرفی، دسته‌بندی و ارائه گاه‌نگاری نسبی این سنت تدفین پرداخته شد.
	یافته‌ها/نتایج: یافته‌ها حکایت از تشابه طراحی این‌گونه گورها با سایر موارد کشف شده در نقاط
	مختلف ایران داشت. نکته مهم آن‌که اغلب گورهای سنگ‌چین منطقه فارس دچار دستبرد و تخریب
	شده بودند، از این‌رو امکان تعیین دقیق جهت طراحی وجود نداشت. اما براساس مواد فرهنگی به
	دست آمده، به نظر می‌رسد این‌گونه گورها مربوط به دوره آهن ۳، هخامنشی، اشکانی و ساسانی
	هستند.

استناد: خسروزاده، علیرضا؛ کجوری، حدیث؛ فدائی زهرا (۱۴۰۳). بررسی، گونه‌شناسی و گاه‌نگاری گورهای سنگ‌چین زاگرس مرکزی (شهرستان فارس، استان چهارمحال و بختیاری). *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۳ (۴۶)، ۱۸۳-۱۶۳.

2103/jis.2024.22896.2577

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱.۱. بیان مسئله

گورهای سنگ‌چین یکی از فراوان‌ترین محوطه‌هایی هستند که در شهرستان فارسان دیده می‌شود. این گورها از نظر ساختار و شکل ظاهری مشابه به گورهای سنگ‌چین از نوع پشته‌سنگی جنوب شرق ایران هستند و معمولاً بر ستیغ و بالای کوه‌ها ایجاد شده‌اند (بنگرید به: خسروزاده، ۱۳۹۳). به این گورستان‌ها در زبان محلی در فارسان چُل یا قبر گبری و یا سنگر گفته می‌شود.

پراکندگی جغرافیایی این گونه گورها بسیار گسترده و از پاکستان تا غرب ایران گزارش شده است. این گونه گورها از مناطق مختلف جنوب شرق ایران، سواحل خلیج فارس، و استان فارس گزارش شده است. گورهای سنگ‌چین منطقه فارس و بختیاری با گورهای سنگ‌چین جنوب شرق از نظر ساختار اندکی متفاوت هستند.

این محوطه‌ها دارای ریخت‌شناسی مشخصی هستند و نیز محل قرارگیری آن‌ها در چشم‌انداز نیز تا اندازه‌ای روشن است. این گورها که گاه به صورت منفردند و گاه به صورت چند گور کنار یکدیگر (تا بیش از ۱۰۰ گور) دیده می‌شوند. معمولاً روی ستیغ‌های سنگی، پشته‌های کشیده و خیلی به ندرت در بخش‌های هموار دیده می‌شوند. شناسایی سطحی این گورها معمولاً از طریق ریخت‌شناسی آن‌هاست که به شکل کپه‌هایی از قلوه‌سنگ دیده می‌شوند. بایستی توجه داشت که گاه روستاییان در جاهایی که پتانسیل کشاورزی کوچک مقیاس وجود دارد، اقدام به گردآوری سنگ‌های سطحی زمین برای آماده‌سازی آن برای کشاورزی می‌کنند که ممکن است با چنین گورهایی اشتباه گرفته شوند.

اگر این گورها توسط عوامل انسانی یا طبیعی دچار آشفستگی شده باشند، معمولاً بدون یافته سطحی‌اند، ولی در صورتی که آشفته شده باشند، در نزدیکی آن‌ها تکه سفال‌های اندکی دیده می‌شود.

هرچند تاکنون پژوهش‌هایی در ارتباط با گورهای سنگ‌چین به‌خصوص در جنوب شرق و استان فارس انجام گرفته، اما در منطقه مورد مطالعه، استان چهارمحال و بختیاری با توجه به فراوانی این گونه گورها پژوهشی انجام نشده است. در این پژوهش سعی خواهد شد این گورها توصیف و گونه‌شناسی و تا حد امکان تاریخ‌گذاری شوند.

شهرستان فارسان (شکل ۱) در گستره‌ای به پهنای بیش از ۵۵۰ کیلومتر مربع، بین ۳۲ درجه و ۱۵ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۲۵ دقیقه عرض شمالی و ۵۰ درجه و ۲۰ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۳۰ دقیقه طول شرقی در محدوده شمالی استان چهارمحال و بختیاری واقع شده است. این شهرستان از شمال و شمال غربی به شهرستان کوهرنگ، از غرب به شهرستان اردل، از جنوب به شهرستان بروجن و از شرق به شهرستان شهرکرد محدود است. مرکز این شهرستان، شهر فارسان و از شهرها و روستاهای مهم آن، جونقان، باباحیدر، فیل‌آباد، کران و ده‌چشمه است (خسروزاده، ۱۳۸۶، ص. ۷).

از نظر تقسیمات سیاسی این شهرستان دارای سه شهر به نام‌های فارسان، جونقان و باباحیدر، یک بخش به نام میزدج، دو دهستان میزدج علیا و سفلی است. فیل‌آباد مرکز بخش میزدج علیا و چلیچه مرکز بخش میزدج سفلی است (مهری قهفرخی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸).

سیمای طبیعی شهرستان فارسان را ارتفاعات سالداران در جنوب و چوبین و جهان‌بین در شمال آن دربرگرفته است که بین دو سلسله کوه را دشت کم‌عرض فارسان - جونقان به خود اختصاص داده است. حداکثر ارتفاع در این شهرستان ۳۷۰۰ متر در ارتفاعات سالداران و حداقل ارتفاعات ۱۹۶۰ متر در درکش و رکش جونقان است (رحیمی و دیگران، ۱۳۸۴، صص. ۳-۴).

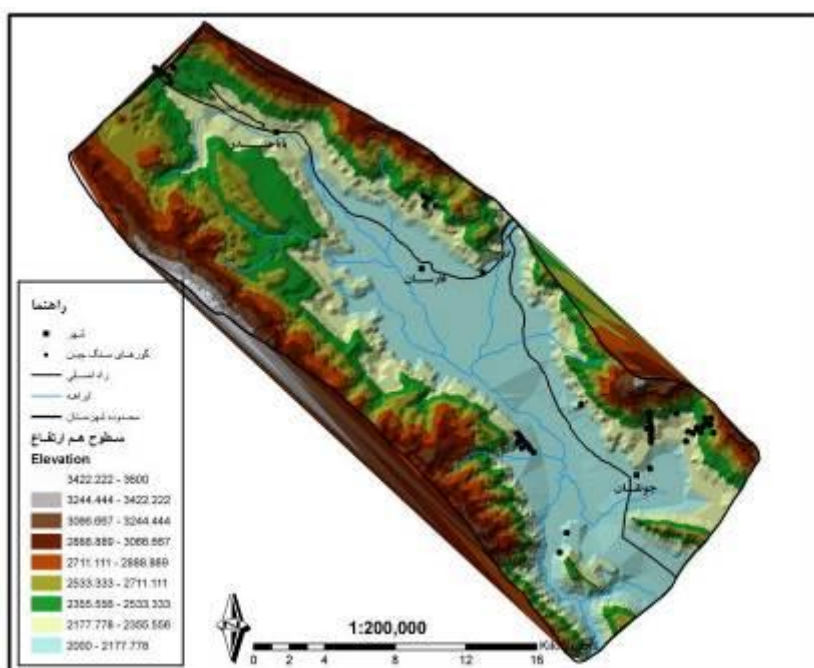
در شهرستان فارسان، ارتفاعات مختلفی وجود دارد، این ارتفاعات عموماً از انشعابات سلسله جبال زاگرس هستند که معروف‌ترین این کوه‌ها، زردکوه است. از ارتفاعات دیگر شهرستان می‌توان به کوه سالداران، هفت‌تنان، کوه سوخته، زراب میلی و دالانک اشاره کرد (افلاکی سورشجانی، ۱۳۸۲، صص. ۱۹۲-۱۹۳).

از نظر زمین‌ریخت‌شناسی این منطقه ترکیبی است از کوه‌های بلند، دره‌های عمیق و دشت‌های آبرفتی، که امکان کاربری‌های متنوعی از زمین را فراهم کرده است. شهرستان فارسان به جهت محدودیت وسعت، طولانی بودن فصل سرما و فراوانی تعداد روزهای یخبندان طبیعتاً تنوع چندان زیاد گونه‌های گیاهی ندارد. بر این اساس، گونه جنگلی قابل‌ذکری در محدوده شهرستان وجود ندارد و بیشتر محدود به باغ‌ها، کشت‌های زراعی و گونه‌های مرتعی از جمله انواع گون است (خسروزاده، ۱۳۹۳، صص. ۱۲-۱۴).

شکل ۱: نقشه موقعیت شهرستان فارسان در استان چهارمحال و بختیاری و ایران (برگرفته از: خسروزاده، ۱۳۹۳)

شکل ۲: نقشه پراکندگی گورهای سنگ‌چین در منطقه فارس (برگرفته از: خسروزاده، ۱۳۹۳)

۱.۲. پیشینه تحقیق

در جنوب غرب ایران شمار فراوانی گورهای سنگ‌چین شناسایی و ثبت شده که عمدتاً مربوط به دوران تاریخی هستند (شکل ۲). این گورها از نظر ساختار و شکل ظاهری مشابه و معمولاً برستخ و بالای کوه‌ها ایجاد شده‌اند. بررسی‌های انجام شده در شهرستان‌های فارس و کوهرنگ حکایت از وجود شمار زیادی گور سنگ‌چین دارد. به این گورستان‌ها در زبان محلی فارس، چُل یا قبر گبری و یا سنگر گفته می‌شود (روستایی، ۱۳۹۴؛ خسروزاده، ۱۳۸۶).

پراکندگی جغرافیایی این گونه گورها بسیار گسترده و از پاکستان تا غرب ایران گزارش شده است. استاین طی بررسی‌های خود شمار ۵۰۰۰ گور را در پاکستان و بخش‌های جنوبی و جنوب شرقی ایران ثبت کرد (Stein, 1937, p. 240). همچنین در دارابگرد و فسا (Stein, 1936, p. 158)، سواحل بوشهر (Stein, 1937, pp. 240-41)، نزدیک شیراز و در باغان و کوار (Stein 1936: 114)، سرآسیاب کرمان (Lamberg-Karlovsky and Humphries, 1968)، پشت کوه رحمت تخت جمشید (Gotch, 1971, pp. 162-163)، تنگ بلاغی و کوه‌های شمال سیراف (استروناخ، ۱۳۷۹، ص. ۲۳۰)، فیروزآباد (نوروزی، ۱۳۸۴، ص. ۳۲۱) و قصر ابونصر (Whitcomb, 1985) نیز شماری از گورهای سنگ‌چین گزارش شده است.

در جنوب شرق ایران نیز در بررسی‌های شهرستان‌های بردسیر (خسروزاده، ۱۳۸۴، ۱۳۸۳)، میناب (خسروزاده، ۱۳۸۴) و جزیره قشم (خسروزاده، ۱۳۸۵) شمار فراوانی از این گورها شناسایی و ثبت شده‌اند. در بررسی‌های انجام گرفته در حوزه رودخانه بوانات (خانی‌پور و کاوش، ۱۴۰۱) و سد خوانسار در شهرستان سرچهان استان فارس (Khanipour and Molaei Kordshouli, 2023) نیز شماری از این گورها شناسایی و ثبت شد.

طی مطالعه انجام شده توسط گوندت و همکاران (Gondet et al., 2019) گورهای سنگ‌چین منطقه پاسارگاد به‌خصوص در تپه‌های شرق دهنو و تل غلام به سه دسته کوچک (قطر حدود ۲ تا ۵ متر)، متوسط (قطر حدود ۵/۵ تا ۹ متر) و بزرگ (قطر حدود ۱۰ تا ۱۵ متر) تقسیم شدند. این گورها (به جز مورد آخر) اغلب دارای یک اتاق تدفین مستطیل شکل بودند که با تخته‌سنگ و قلوه‌سنگ‌های متعدد مهر و موم و اکثراً مورد دستبرد قرار گرفته بودند. از نظر گاه‌نگاری قدمت این گورها براساس سفال‌ها و قطعات استخوانی کشف شده، متعلق به ادوار مختلف و به‌ویژه دوران پساخامنشی است.

۳.۱ روش‌شناسی تحقیق

روش تحقیق در این مقاله توصیفی - تحلیلی است. با توجه به موضوع مقاله، گردآوری داده‌ها به صورت میدانی و اسنادی - کتابخانه‌ای و یافته‌ها به صورت کیفی و روش یافته‌اندوزی اطلاعات ترکیبی از دو شیوه میدانی (بازدید از محوطه‌ها و مستندنگاری آن‌ها در راستای اهداف تحقیق) و کتابخانه‌ای بوده است.

۴.۱ یافته‌های پژوهش

طی بررسی باستان‌شناختی که در شهرستان فارس توسط خسروززاده (۱۳۸۶) انجام شد، در مجموع، ۸ مجموعه گورستانی با شمار فراوانی گور سنگ‌چین شناسایی شد. گورهای سنگ‌چین این منطقه به دو شکل دیده می‌شوند: الف. پشته‌سنگی استوانه‌ای: این گونه به این شکل بوده که ابتدا دورتادور گور با استفاده از سنگ‌های لاشه تخت در دو یا سه ردیف، تا ارتفاع حدود ۵۰ سانتیمتری چیده می‌شود و پس از قرار دادن جسد در گور، سطح گور با استفاده از تخته‌سنگ‌های بزرگ (گاه با ۲ متر طول) پوشانده می‌شود. سپس دورتادور گور دیواری گرد یا بیضوی شکل از سنگ‌های لاشه زاویه‌دار به شکل خشکه‌چین ساخته شده و داخل این فضای گرد یا بیضی شکل را با سنگ‌های لاشه زاویه‌دار پر می‌کردند. این گونه گورها به شکل سکوه‌های بیضی سنگی دیده می‌شوند. بلندی دیوار سنگ‌چین این گورها گاه به حدود ۲ متر می‌رسد (خسروززاده، ۱۳۹۳، صص. ۲۱۵-۲۱۶).

از جمله گورهای پشته‌سنگی استوانه‌ای در شهرستان فارس می‌توان به چل‌های بخش شرقی دره سراب بکان اشاره کرد^۱ (FS 5, FS 6, FS 7, FS 8, FS 10, FS 11, FS 15, FS 16, FS 17, FS 18, FS 19). در بخش شرقی دره سراب بکان تپه‌ماهورهایی در جهت شرق به غرب دیده می‌شود که از سوی شرق بر بلندی این تپه‌ماهورها افزوده شده تا به دامنه‌های کوه جهان‌بین منتهی می‌شوند. به سمت شرق نیز از ارتفاع آن‌ها کاسته شده و به دره سراب بکان منتهی می‌شوند. گورهای این بخش، در یک راستا از غرب به شرق بر سطح این تپه‌ماهورها دیده می‌شوند (شکل ۳). این گورها در اندازه‌های کوچک تا بزرگ هستند. بزرگ‌ترین آن‌ها ۱۲×۱۰ متر و کوچک‌ترین آن‌ها ۵×۵ متر مساحت دارند. تمامی آن‌ها حفاری غیر مجاز و تخریب شده‌اند. در داخل هر گور فضاهایی برای قرار دادن جسد ایجاد شده است. در نمونه‌های کوچک معمولاً یک یا دو فضا و در نمونه‌های بزرگ گاه ۸ فضا نیز ایجاد

^۱ در بررسی شهرستان فارس برای شماره‌گذاری محوطه‌ها از ترکیب دو حرف FS (Farsan Survey) و یک عدد که مختص هر محوطه است استفاده شد.

شده است. در بزرگ‌ترین گور شناسایی شده که در بلندترین نقطه نیز قرار دارد، ۸ فضای چهارگوش دیده می‌شود. این ۸ فضا در دو ردیف ۴ تایی است که به وسیله دیواری سنگ‌چین از هم جدا می‌شوند. خود فضاها نیز با استفاده از سنگ‌های لاشه کوچک و بزرگ در سه یا چهار رج، به ارتفاع ۵۰ تا ۶۰ سانتیمتر ایجاد و روی هر فضا به وسیله سنگ‌های تخت و بزرگ پوشانده می‌شد. طول این تخته‌سنگ‌ها گاه به دو متر می‌رسد. فضاهای چهارگوش به طول ۲/۴۰ و عرض ۵۰ سانتیمتر هستند (همان، صص. ۲۱۷-۲۱۶).

شکل ۳: نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین بخش شرقی دره سراب بکان (FS 5)؛ دید از شمال شرق (برگرفته از

خسروزاده، ۱۳۹۳)

از دیگر نمونه‌های گورهای پشته‌سنگی استوانه‌ای می‌توان به چل‌های بخش غربی دره سراب بکان (FS 64, FS 65, FS 66, FS 67, FS 68, FS 69, FS 70, FS 71, FS 72, FS 73) اشاره کرد. در شرق دره سراب بکان، حدود ۲/۵ کیلومتری شمال شرق شهر جونقان بر سطح تپه‌ای نسبتاً مرتفع شمار ۱۰ گور سنگ‌چین در یک راستای خطی دیده می‌شود. تپه به شکل طولی در جهت شمال به جنوب است که از سمت جنوب به شمال بر ارتفاع آن افزوده می‌شود. تپه در حد فاصل دو دره جانبی تنگ در دره سراب بکان قرار گرفته است و از سمت شمال به دامنه کوه جهانین محدود می‌شود. گورهای سنگ‌چین بر خط‌الرأس این تپه قرار گرفته‌اند (شکل ۴). تمامی گورها توسط حفاران غیر مجاز تخریب و نابود شده و سازه اصلی آن‌ها از بین رفته است. سنگ‌های به کار رفته در گورها نیز توسط اهالی برای ایجاد ساخت‌وساز در پایین‌دست تپه استفاده شده است؛ به طوری که در شماری از گورها تنها سنگ‌های کوچک‌تر بر سطح باقی مانده و فقط براساس آن‌ها می‌توان شکل گور را تشخیص داد. گورهای این بخش از نوع پشته‌سنگی و سنگ‌های به‌کاررفته در ساخت گورها کوچک‌تر از گورهای بخش غربی سراب بکان هستند (همان، صص. ۲۱۷-۲۱۸).

شکل ۴: نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین بخش غربی درهٔ سراب بکان (FS 73)؛ دید از جنوب (برگرفته از خسروززاده،

(۱۳۹۳)

چل‌های می‌زرداشتی (FS 34) نیز به شکل پشته‌سنگی استوانه‌ای هستند. این گورها بر دامنهٔ شمالی کوه مومیایی بر سطح محوطهٔ می‌زرداشتی ۲ قرار گرفته است. یکی از گورها کاملاً نابود شده و فقط سنگ‌های سطح آن باقی مانده است. گور دیگر که دیواره‌های آن سالم است، حفاری غیر مجاز شده که چند تکه سفال بر سطح محوطه نیز احتمالاً مربوط به این گور است. گور همانند سایر گورها به شکل بیضی است که بیش از ۱/۵ متر از بلندی آن باقی مانده است. قطر گور ۷ متر است (شکل ۵). از نظر ریخت‌شناسی این گور مشابه به گورهای کوه آل‌ماقاجی است (همان، ص. ۲۱۷).

شکل ۵: نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین می‌زرداشتی (FS 34)؛ دید از جنوب غرب (برگرفته از خسروززاده، ۱۳۸۶)

چل‌های کوه چهاردول نیز از گونهٔ پشته‌سنگی استوانه‌ای هستند (FS 43, FS 44, FS 45, FS 46, FS 47, FS 48, FS 49, FS 50, FS 51, FS 52, FS 53, FS 54, FS 55, FS 56). این گورستان در فاصلهٔ ۳ کیلومتری جنوب گوشه، بر بالای کوه معروف به چهاردول قرار گرفته است. این کوه کم ارتفاع و صخره‌ای با جهت شمال

غربی - جنوب شرقی است و شمار ۱۴ چُل (گور سنگی) بر ستیغ آن دیده می‌شود. در قسمت شرقی کوه دشت جونقان و گوشه و در سوی غرب و جنوب آن دره دراشکفت قرار دارند. شیب کوه از جهت شرق و غرب نسبتاً تند است و از سوی شمال و جنوب شیب نسبتاً ملایمی دارد. گورهای سنگی به شکل خطی در امتداد شمالی - جنوبی، بر بستر صخره‌ای ایجاد شده‌اند (شکل ۶). تمامی این گورهای سنگ‌چین حفاری غیر مجاز شده و سازه اصلی آن‌ها از بین رفته است. در چند گور که سالم‌تر باقی مانده‌اند، اثر چاله‌های گور "فضاهای ایجاد شده برای قرار دادن جسد" به خوبی دیده می‌شود که از این نظر مشابه گورهای سنگ‌چین بخش غربی سراب بکان هستند. بزرگ‌ترین گور سنگ‌چین ۲۰×۲۰ متر و کوچک‌ترین آن‌ها ۵×۵ متر مساحت دارند (همان، ص. ۲۱۹).

شکل ۶: نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین چهاردول (FS 47)؛ دید از جنوب غرب (برگرفته از خسروزاده، ۱۳۸۶)

چُل‌های کوه آل‌ماقاجی نیز به شکل پشته‌سنگی استوانه‌ای هستند (FS 82). این گورستان در فاصله ۴/۵ کیلومتری جنوب غرب جونقان، بر بالای کوه آل‌ماقاجی قرار گرفته است. گورها به شکل خطی از دامنه جنوب شرقی کوه شروع شده و تا دامنه غربی آن نیز ادامه دارند. از دامنه جنوب شرقی به سمت شمال غرب بر ارتفاع آن کوه افزوده می‌شود. گورهای واقع بر سطح و ستیغ این کوه با استفاده از سنگ‌های لاشه بزرگ و کوچک بستر کوه و بر بستر صخره‌ای کوه ایجاد شده‌اند. بیشتر گورها تخریب شده و سازه اصلی آن‌ها از بین رفته است (شکل ۷). سنگ‌های استفاده شده در ساخت چند گور نیز برداشته شده و در ساخت آغل جدیدی که در دامنه شرقی کوه قرار گرفته، استفاده شده است. ابعاد دقیق گورها به دلیل تخریب نامشخص است؛ ولی براساس پراکندگی سنگ‌ها بزرگ‌ترین آن‌ها ۱۵ متر قطر دارد. کوهی که چُل‌ها روی آن قرار گرفته‌اند، از غرب و جنوب غرب به تنگ درکش ورکش و از شرق به دشت جونقان جایی که به گُل‌دره معروف است، محدود می‌شود. این کوه از سمت جنوب به دامنه‌های شمالی کوه مومیایی محدود است. بیش از ۵۰ گور بر سطح این کوه شناسایی شد.

شکل گورها، براساس گورهایی که سالم‌تر باقی مانده‌اند، به این صورت است که چهار طرف گور را با استفاده از سنگ‌های لاشه بزرگ و کوچک در سه یا چهار ردیف بالا آورده و روی آن‌ها را با تخته‌سنگ‌های بزرگ پوشانده‌اند. در بیشتر گورها دیوار گورها تا ارتفاع ۵۰ تا ۶۰ سانتیمتر سالم باقی مانده است. دورتادور گورهای ایجاد شده را نیز به شکل دیواره با استفاده از سنگ لاشه ساخته و بین دیواره‌ها و روی گورها را با سنگ‌های لاشه کوچک و بزرگ

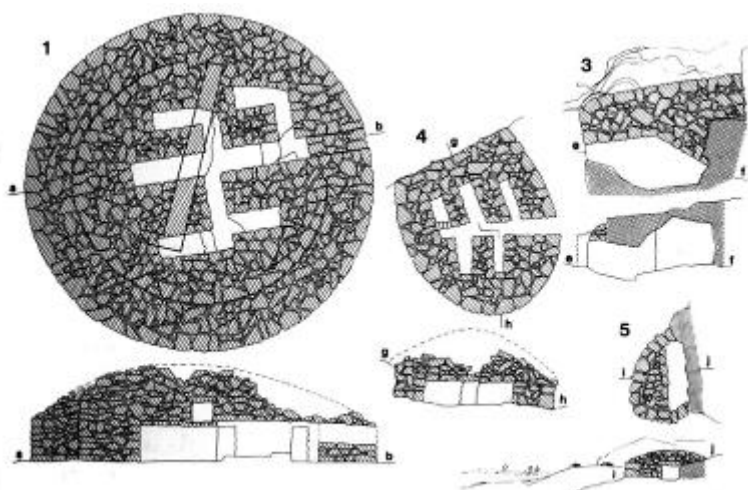
پر کرده‌اند. ساختار این گورها تقریباً مشابه به گورهای شرق درهٔ سراب بکان است و در هر گور معمولاً چند تدفین انجام می‌شده است. در هیچ‌یک از گورها بقایای تدفین دیده نشده و با این که بیشتر گورها حفاری غیر مجاز شده‌اند، ولی تنها یک قطعه سفال از سطح این گورستان به دست آمد. این گورها در دوره‌های گذشته مورد دستبرد قرار گرفته‌اند (همان، ص. ۲۲۰).

شکل ۷: نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین کوه آل‌ماقاجی (FS 82)؛ دید از شمال (برگرفته از خسروززاده، ۱۳۹۳)

نمونه‌های مشابه گورهای پشته‌سنگی استوانه‌ای علاوه بر شهرستان فارس، طی بررسی‌ها و کاوش‌های انجام گرفته در منطقه جنوب (فارس) نیز گزارش شده است. از جمله در اولین فصل حفاری قصر ابونصر کاوشگران در کوه‌های پشت این محوطه و روی پشته‌ای شرقی - غربی تعدادی گور سنگ‌چین مشاهده کردند (شکل ۸). ویتکامب ۱۲ گور را در این محوطه کاوش کرد. بیشتر گورها به صورت دایره‌ای، از سنگ‌های کار نشده ساخته شده است. در ساخت استوانه (بدنه) و محیط بیرونی و اتاق‌ها از سنگ‌های پهن‌تری استفاده شده است. ارتفاع عمودی قبور حدود ۱/۵ متر بوده و تقریباً روی آن‌ها سقفی گنبدی شکل قرار داشته است. محیط بیرونی گورها با سنگ‌های افقی چیده شده است؛ اما قسمت داخلی گورها با سنگ‌های کوچک نامرتب شکل داده شده است. احتمالاً سقف این گورها گنبدی شکل بوده، هرچند که فروریختن دیوار گورها و تعرضات احتمالی این فرضیه را تأیید نمی‌کند. در بخش غربی درهٔ سراب بکان در شهرستان فارس نمونه‌ای از این گونه گورها شناسایی شده است.

گونه دوم این گورها کوچک‌تر و در مقابل صخره‌ای طبیعی و عمودی کوه ساخته می‌شد. از برآمدگی دیوارهٔ صخره به عنوان سقف گور استفاده شده است، ورودی در دیوارهٔ سنگ‌چین گور ساخته شده که به وسیلهٔ یک سنگ بزرگ مسدود شده و معمولاً (به استثنای دو مورد) به سمت شرق و جنوب شرق بوده است. این ورودی از طریق یک راهرو به اتاق و یا اتاق‌های درون گور می‌رسد. همهٔ این گورها روی سطح ساخته شده‌اند. گورهای قصر ابونصر در دامنهٔ کوه، پشت محلی که مسکونی بوده، قرار گرفته است. شمار زیادی از گورهای سنگ‌چین شناسایی شده در منطقهٔ فارس نیز همچون قصر ابونصر احتمالاً در ارتباط با محوطه‌های استقرار بوده‌اند (Whitcomb, 1985, pp. 210-216).

شکل ۸: گورهای سنگ‌چین قصر ابونصر برگرفته از (Whitcomb, 1985, p. 213)

نمونه دیگر گورهای پشته‌سنگی استوانه‌ای در استان فارس، خرفخانه‌ها^۱ هستند که متداول‌ترین نوع تدفین در محدوده کوه رحمت به شمار می‌روند. خرفخانه ساختار سنگی مخروطی شکلی است که از انبوه لاشه‌سنگ‌های ریز و درشت ساخته شده است. در قسمت پایه از سنگ‌های نسبتاً بزرگ و متناسب با بالا آمدن و رسیدن به نوک مخروط از لاشه‌سنگ‌های کوچک استفاده شده است، در این نوع تدفین همزمان با چیدن سنگ‌های پایه قسمتی مستطیل شکل به صورت دیواره سنگ‌چین در مرکز توده سنگ‌ها ساخته می‌شود و سپس بعد از قرار دادن جسد درون محفظه و قرار دادن سنگ‌های بزرگ برای پوشانیدن محفظه تدفین روی آن را با لاشه‌سنگ می‌پوشانند. گورهای پشته‌سنگی شهرستان فارس از لحاظ ساختار به این‌گونه گورها شباهت دارند. میانگین ابعاد محفظه تدفین که در مرکز توده سنگ‌ها قرار می‌گرفت، معمولاً ۶۰×۱۷۰ سانتیمتر بود. این نوع گورها معمولاً گرد هستند و به ندرت به شکل مربع هم دیده شده است. میانگین قطر خرفخانه‌های مشاهده شده حدوداً ۲ تا ۴ متر بوده است. ارتفاع آن‌ها به دلیل تخریب قابل اندازه‌گیری نیست، اما باقی‌مانده اکثر خرفخانه‌ها ۵۰ تا ۱۰۰ سانتیمتر است. به نظر می‌رسد این خرفخانه‌ها در سایر نقاط کوه رحمت (علاوه بر جبهه شمالی) نیز وجود داشته است. این نوع قبور بیشتر در ارتفاعات مشاهده شده و در بالاترین ارتفاعات محدوده بررسی، در حدود ۲۲۰۰ متر از سطح آب‌های آزاد نیز دیده شده است (جعفری، ۱۳۸۵، ص. ۶).

در تنگ بلاغی محوطه‌های زیادی از دوره‌های مختلف شناسایی شده است که از جمله این محوطه‌ها، گورستان‌های متعددی است که برخی بیش از یک نوع روش تدفین را در خود جای داده‌اند. در جای‌جای این تنگ ساختارهای سنگی مخروطی‌شکلی وجود دارد که کاربرد تدفینی داشته‌اند و به "خرفخانه" موسوم شده‌اند که در بیشتر قسمت‌های تنگ به صورت گروهی یا منفرد وجود دارند. محوطه ۸۸ از جمله گورستان‌های بزرگ تنگ بلاغی است که این‌گونه تدفین در آنجا دیده شده است. گورهای این محوطه به شکل دایره و با استفاده از سنگ‌های کوچک و بزرگ ساخته شده‌اند و ۵۰ سانتیمتر از ارتفاع آن‌ها باقی مانده است. (جعفری، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۲).

۲. گورهای سنگ‌چین

شکل ۹. طرح گور سنگ‌چین تنگ بلاغی (برگرفته از جعفری، ۱۳۹۲، ص. ۱۵۰)

مشابه گورهای سنگ‌چین جنوب غرب، از مناطق مختلف ایران به‌خصوص جنوب شرق نیز گزارش شده است. نمونه‌های گورهای پشته‌سنگی استوانه‌ای در جنوب شرق به شکل بیضی یا دایره‌ای است که با استفاده از سنگ‌های لاشه بدون ملاط و به شکل خشکه‌چین ساخته شده‌اند. در نمونه‌های جیرفت گاهی رج‌های اول و دوم با ملاط گل و رج‌های بعدی به شکل خشکه‌چین ساخته می‌شود. این شیوه در گورستان قلعه‌چشمی بردسیر نیز دیده می‌شود (خسروزاده، ۱۳۸۶، ص. ۸۹). در نمونه‌هایی که تقریباً سالم باقی مانده، به نظر می‌رسد که سقفی قوسی‌شکل داشته‌اند. این قوس سقف در گورستان فرهادی و دمب‌کوه با استفاده از سنگ‌های تخت و بدون ملاط ایجاد شده است. در نمونه‌های بردسیر این گورها معمولاً پنجره‌ای به ابعاد ۵۰×۵۰ سانتیمتر و ورودی کوچکی به بلندی ۵۰ سانتیمتر نیز دارند. بلندی دیوار سنگ‌چین این گورها گاهی بیش از ۲ متر و قطر این گورها نیز به ۲ متر می‌رسد (شکل ۱۰). در بررسی جزیره قشم نیز گورهای سنگ‌چینی مشابه با گورهای پیش‌گفته شناسایی شده است (Khosrowzadeh et al., 2017).

شکل ۱۰. نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین (استوانه‌ای) بردسیر، دید از شرق (برگرفته از خسروزاده، ۱۳۸۶)

ب. گورهای پشته‌سنگی ساده: این گورها به شکل پشته‌هایی از سنگ‌های زاویه‌دار کوچک و بزرگ هستند که معمولاً به شکل دایره‌ای یا بیضوی به قطر ۵ تا بیش از ۱۵ متر دیده می‌شوند و گاه تا ۱/۵ متر از سطح زمین بلندی دارند.

این گورها نیز بر بستر صخره‌ای یا خاکی ایجاد شده‌اند (خسروزاده، ۱۳۹۳، صص. ۲۱۵-۲۱۶). از جمله گورهای پشته‌سنگی ساده شناسایی شده در فارسان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

چُل‌های دره حنا (FS 140, FS 141, FS 142, FS 143, FS 144). این گورستان در فاصله ۳/۴ کیلومتری شمال فارسان، در دره حنا بالا قرار گرفته است. شمار ۷ گور بر ستیغ کوه مشرف به دره حنا و شهر فارسان به شکل خطی در جهت شرق به غرب دیده می‌شود. غربی‌ترین گور که بزرگ‌ترین آن‌ها با ۸ متر قطر نیز هست، در بلندترین نقطه قرار گرفته است (شکل ۱۱). کوچک‌ترین گور حدود ۵ متر قطر دارد. تمامی گورها تخریب شده و شکل اصلی‌شان از بین رفته و مواد فرهنگی نیز از سطح و اطراف آن‌ها به دست نیامد. از نظر شکل و ساختار مشابه سایر گورهای سنگی منطقه فارسان، به شکل پشته‌های سنگی گرد یا بیضی هستند (همان، ص. ۲۲۱).

شکل ۱۱. نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین دره حنا (FS 142)؛ دید از شرق (برگرفته از خسروزاده، ۱۳۹۳)

چُل‌های ویس‌آباد (FS 184, FS 185, FS 186, FS 187). این گورستان در انتهای دره هیرگان، غرب روستای ویس‌آباد، بر بالای تپه‌ای مرتفع قرار گرفته است. گورها بر بستر صخره‌ای، و از نظر ساختار مشابه گورهای پشته‌سنگی هستند. فاصله اولین و آخرین گور حدود یک کیلومتر است. این گورها دارای ابعاد نسبتاً بزرگ و ارتفاع بیشتری نسبت به گورهای پشته‌سنگی شناسایی شده در فارسان دارند (شکل ۱۲). بزرگ‌ترین گور حدود ۱۳ متر قطر دارد. هر چهار گور حفاری غیر مجاز شده و فقط یک تکه سفال از سطح گور شماره یک به دست آمد.

شکل ۱۲. نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین ویس‌آباد (FS 184)؛ دید از شمال شرق (برگرفته از خسروزاده، ۱۳۹۳). چل‌های دره‌گرازی (FS 91, FS 91). این محوطه در ۳/۴ کیلومتری جنوب شرق راستاب و ۵/۴ کیلومتری شمال غرب جونقان، در حد فاصل دره‌ معروف به گرازی و گنجگاه قرار گرفته است. این محوطه فقط شامل دو چل (گور سنگ‌چین) است. هر دو گور از نوع پشته‌سنگی و حدود ۵ متر قطر دارند (شکل ۱۳). هر دو گور حفاری غیر مجاز شده و شکل اولیه خود را از دست داده‌اند. از سطح این دو گور سفال نسبتاً زیادی به دست آمد (همان، ص. ۲۲۳).

شکل ۱۳. نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین دره‌گرازی (FS 92)؛ دید از جنوب غرب (برگرفته از خسروزاده، ۱۳۸۶) در شهرستان کوهرنگ گورهای سنگ‌چین استوانه‌ای شبیه نمونه‌های فارسان یافت نشد، اما نمونه‌ای از گورهای پشته‌سنگی در شهرستان کوهرنگ عبارت است از توده‌ها یا پشته‌هایی از قلوه‌سنگ‌های زاویه‌دار در اندازه‌های گوناگون که معمولاً در زیر آن یک یا چند سرداب/فضای تدفینی وجود دارد. از نظر ریخت‌شناسی شناسایی این محوطه‌ها نسبتاً ساده است؛ بدین معنی که توده یا پشته‌ای سنگ به قطر بین ۵ تا بیش از ۱۵ متر و ارتفاع کم‌تر از یک تا بیش از سه متر را شامل می‌شود. مشاهدات میدانی گویای آن است که تقریباً تمام آن‌ها مورد دست‌برد قرار گرفته است؛ بدین ترتیب، تعیین اندازه دقیق قطر و ارتفاع آن‌ها، تقریباً ممکن نیست، زیرا شکل اولیه آن‌ها به دلیل دست‌کاری‌های سپسین‌انسانی آشفته شده است. همچنین، شایان اشاره است که ساختار برخی از این گورها توسط کوچ‌نشینانی که از سنگ آن‌ها برای ساخت سازه‌های سنگی خود استفاده کرده‌اند، به هم ریخته است. در بررسی‌های منطقه کوهرنگ، تا کنون حدود ۱۵۰ گور از این نوع شناسایی شده است.

محل قرارگیری این گورها در منطقه کوهرنگ، شناسایی آن‌ها را ساده می‌کند؛ بدین معنی که براساس مشاهدات میدانی، بیش از ۸۰ درصد آن‌ها روی ستیغ‌های سنگی کوه‌ها و تپه‌های سنگ‌لاخ ساخته شده‌اند. در مواردی که پشته‌های سنگی زیاد دست خورده نشده‌اند، از فاصله چند کیلومتری، در محل تماس ستیغی که گور روی آن است و خط آسمان، قابل ردیابی است. برای ساخت این گورها، معمولاً از سنگ‌های بستر طبیعی کوه و تپه‌های سنگ‌لاخ استفاده شده است. مشاهدات نشان می‌دهد که ساخته شدن این گورها روی ستیغ‌ها، ارتباط مستقیمی با در دسترس بودن سنگ داشته و اگر ستیغ دارای سنگ رها بر سطح نباشد، معمولاً گوری بر آن دیده نمی‌شود؛ ولی روی همان ستیغ در ارتفاعی بالاتر یا پایین‌تر که سنگ‌های رها بر سطح دیده می‌شود، گور پشته‌سنگی نیز احتمالاً دیده می‌شود. این گورها، معمولاً به صورت گروهی در امتداد هم، در راستای ستیغ به فواصل از ۵ تا بیش از ۱۰۰ متر دیده

می‌شود؛ گورهای منفرد کم‌تر به چشم می‌خورد. این روند خطی قرارگیری گورهای پشته‌سنگی روی ستیغ‌ها، به گونه‌ای است که گاه تا بیش از ۱۰ گور را می‌توان در امتدادی چند صد متری دید؛ افزون بر ستیغ‌ها، گورهای پشته‌سنگی در بسترهای دیگری، ولی به ندرت، مانند شیب‌ها یا روی پشته‌های طبیعی منفرد، دیده می‌شود (روستایی، ۱۳۹۴، ص. ۳۶).

مشابه گورهای پشته‌سنگی ساده در جنوب شرق نیز گزارش شده است که این‌گونه گورها به شکل دایره یا بیضی، در ابعاد کوچک و بزرگ‌اند که قطر آن‌ها گاهی به ۱۵ متر می‌رسد. این‌گونه گورها با استفاده از سنگ‌های لاشه و تخت به شکل پشته‌سنگ‌های بیضی، دایره و گاهی چهارگوش ایجاد شده‌اند. چنین گورهایی در منطقه جنوب شرق فراوان است که می‌توان به سرآسیاب کرمان، جیرفت، بافت، بردسیر، منطقه بختیاری، حاجی‌آباد هرمزگان، میناب به عنوان مناطقی که این نوع گورها از آن به دست آمده است، اشاره کرد (خسروزاده، ۱۳۸۶، صص. ۹۰-۹۱) (شکل ۱۴).

شکل ۱۴. نمونه‌ای از گورهای سنگ‌چین (پشته‌سنگی) بردسیر، دید از جنوب (برگرفته از خسروزاده، ۱۳۸۳).

۲. بحث و بررسی

۲. ۱. گاه‌نگاری گورهای سنگ‌چین بر اساس اشیا و مواد فرهنگی کشف شده

مواد فرهنگی یافت شده از سطح گورهای شهرستان فارس، فقط شامل سفال است که به تعداد بسیار اندک از سطح تعدادی از گورها به دست آمد. از جمله مهم‌ترین این گورستان‌ها می‌توان به چُل‌های کوه چهاردول، چُل‌های بخش شرقی و غربی تنگه سراب بکان جونقان، چُل‌های دره حنا در فارس، چُل‌های کوه مومیایی در جونقان اشاره کرد (خسروزاده، ۱۳۹۳، ص. ۲۲۶).

سفال‌های به دست آمده از چُل‌های بخش شرقی و غربی دره سراب بکان، کوه چهاردول، می‌زرداشتی و ویس‌آباد مربوط به دوران اشکانی و ساسانی و سفال‌های دره گُزازی که مشابه با گنجگاه هستند، مربوط به دوران آهن ۳/ایلام نو و دوران تاریخی هستند (خسروزاده، ۱۳۸۶، صص. ۱۶، ۱۷، ۲۶، ۴۴، ۴۹ و ۵۰؛ خسروزاده، ۱۳۹۳، ص. ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱ و ۲۲۳؛ روستایی، ۱۳۹۴، ص. ۳۷).

در بیشه‌زرد در استان فارس، گورهای سنگ‌چینی تقریباً مشابه با شهرستان فارس وجود دارد که چند گور این گورستان کاوش شد که در یکی از گورهای کاوش شده یک سکه مربوط به یزدگرد سوم به دست آمد. براساس

یافته‌های سایر گورها و این سکه، این گورستان به قرن ۷ پس از میلاد، دوره ساسانی، تاریخ گذاری شد (Stein 1936, pp. 158-159).

ویت‌کامب در مورد گورهای کاوش شده در نزدیکی قصر ابونصر و بررسی محتویات و مواد فرهنگی داخل گورها، معتقد است که از نظر تاریخ گذاری مشابه گورهای سنگ‌چین جنوب شرق هستند و گورها را به اواخر پارت و دوره ساسانی تاریخ گذاری کرد (Whitcomb 1985, p. 216). همچنین از داخل یکی از گورهای سنگ‌چین تنگ بلاغی که کاملاً مشابه گورهای پشته‌سنگی جنوب شرق هستند، یک قمقمه سفری لعاب‌دار به دست آمد. این قمقمه توسط کاوشگر به قرن اول پیش از میلاد تاریخ گذاری شده است (استروناخ ۱۳۷۸، ص. ۲۳۰، شکل ۱۱۵).

در ارتباط با گورهای سنگ‌چین یافت شده در حوزه رودخانه بوانات نویسندگان معتقدند باتوجه به این‌که طی بررسی‌های انجام شده هیچ محوطه‌ای مربوط به دوره پیش از هخامنشی شناسایی نشد، گورها را به پس از دوره هخامنشی و اساساً اشکانی و ساسانی تاریخ گذاری کرده‌اند (خانی‌پور و کاوش، ۱۴۰۱). ضمن این‌که نویسندگان اشاره کرده‌اند که تمامی گورهای شناسایی شده در استان فارس مربوط به دوره اشکانی و ساسانی هستند. همین تاریخ گذاری در ارتباط با گورهای شناسایی شده در حوزه سد خوانسار در شهرستان سرچهان استان فارس نیز پیشنهاد شده است (Khanipour and Molaei Kordshouli, 2023).

در مورد گورهای سنگ‌چین جنوب شرق نیز که مشابه گورهای سنگ‌چین فارس هستند، تاریخ گذاری‌هایی انجام شده است. دیکاردی در مورد تاریخ ایجاد گورهای سنگ‌چین دَمب کوه معتقد است که وجود دو هزار گور سنگ‌چین در این مکان، نشان می‌دهد که این گورها در زمان نسبتاً طولانی بر سطح این کوه ایجاد شده‌اند و مربوط به چند دوره هستند (de Cardi, 1951, pp. 66-70). شماری از گورهای این گورستان توسط استاین کاوش شده که در یکی از گورها سکه‌ای مربوط به سیناتروک (۷۷-۷۰ پ.م) به دست آمد که نشان دهنده تعلق شمار زیادی از گورهای این گورستان به دوره اشکانی است (Stein 1937, pp. 76-77).

کارلوفسکی و هامفریز در سرآسیاب کرمان گورهای سنگ‌چین کاوش شده را براساس سفال‌ها و دیگر مواد فرهنگی به دست آمده، به اوایل هزاره اول پیش از میلاد نسبت داده‌اند. سفال‌های به دست آمده از سرآسیاب کاملاً مشابه سفال‌های دوره III در تپه یحیی هستند (Lamberg-karlovsky and Humphries, 1968, p. 274).

همان‌طور که اشاره شد، در کنار این محوطه‌ها معمولاً یافته‌های سطحی به دست نمی‌آید، یا بسیار کم شمار است. فقط تعدادی از این محوطه‌ها سفال شاخص قابل تاریخ گذاری دارند و در بقیه گورها سفال شاخصی که قابلیت طراحی داشته باشند، وجود نداشت و سفال‌ها بسیار فرسوده و رسوب گرفته بود. بنابراین، امکان طبقه‌بندی و گونه‌شناسی این سفال‌ها امکان‌پذیر نیست که این امر باعث می‌شود تاریخ گذاری این محوطه‌ها دشوار شود. در مورد شماری از گورها کوشیده‌ایم براساس محوطه‌های نزدیک این گورها که احتمالاً هم‌زمان و در ارتباط با آنها بوده‌اند، آنها را تاریخ گذاری کنیم. در نتیجه بررسی انجام گرفته در شهرستان فارس، بیشتر محوطه‌های شناسایی شده در ارتباط با محوطه‌هایی بودند که در نزدیکی و یا در فاصله معین از این گورها قرار داشتند. فاصله گورستان‌ها تا محوطه استقرار مشخص و احتمالاً در ارتباط با قلمرو و محدوده محوطه استقرار است. محوطه‌های واقع در این

منطقه معمولاً نزدیک‌ترین ارتفاعات را که دارای شیب و بستر سنگی مناسب بوده، برای ایجاد گورستان انتخاب کرده‌اند.

در میان این دسته از یافته‌ها، کمبود بقایای انسانی قابل تأمل است. شاید دلیل این امر به خاطر تخریب این گورها توسط حفاران قاچاق، یا اهالی محل به خاطر استفاده از مصالح و عوامل طبیعی باشد. به هر حال نبودن و یا کم بودن بقایای استخوانی باعث ایجاد محدودیت در بیان هرگونه تفسیر و توضیح در قبال گورهاست.

۳. نتیجه‌گیری

تمامی گورهای سنگ‌چین شناسایی شده در شهرستان فارس، معمولاً محل قرارگیری آن‌ها ستیغ کوه‌ها، یال‌ها و دامنه‌های آن‌ها است. البته باید اشاره کرد که شمار معدودی از گورهای منطقه کوه‌رنگ در دشت شناسایی شده و بیش از ۸۰ درصد آن‌ها روی ستیغ‌های سنگی و تپه‌های سنگ‌لاخ ساخته شده است. معمولاً در دامنه ستیغ‌هایی که این گورها وجود دارند، استقرارهای مرتبط با آن‌ها یافت می‌شود. برای ساخت این گورها معمولاً از سنگ‌های بستر طبیعی و تپه‌های سنگ‌لاخ استفاده شده است. بنابراین، شکل این گورها براساس سنگ‌هایی که در ساخت آن‌ها استفاده شده، متفاوت است و به اشکال مختلف بیضی، دایره‌ای و چهارگوش، به شکل پشته‌ای یا دیوارچین دیده می‌شوند، و به شکل گروهی یا منفرد هستند. گورها از سنگ‌های لاشه کوچک و بزرگ ایجاد شده و به این شکل بوده که از سنگ‌های تخته بزرگ در زیر و روی آن‌ها سنگ‌های لاشه کوچک‌تر است، و احتمالاً چند گور در این چل‌ها وجود داشته است. تمرکز اصلی این گورها در ارتفاعات سراب بکان در شمال شرق جونقان، تنگ درکش و رکش و ارتفاعات شمال غرب فارس شناسایی شده است.

با مطالعه گورهای سنگ‌چین دو ساختار را می‌توان تشخیص داد: ۱. گورهای پشته‌سنگی ۲. گورهای استوانه‌ای از لحاظ ریخت‌شناسی به شکل پشته‌هایی از سنگ‌های زاویه‌دار که معمولاً به شکل دایره‌ای یا بیضوی به قطر ۵ تا بیش از ۱۵ متر دیده می‌شوند. این گورها معمولاً در یک خط مستقیم در دامنه کوه‌ها و با فاصله از یکدیگر قرار گرفته‌اند؛ تنها گورهای سنگی کوه چهاردول هستند که با فاصله بسیار کم از یکدیگر قرار دارند. گورهای سنگ‌چین منطقه فارس و بختیاری با گورهای سنگ‌چین جنوب شرق از نظر ساختار اندکی متفاوت هستند.

بیشتر گورهای شناسایی شده مورد دستبرد قرار گرفته است، زیرا شکل‌شناسی این گورها چنان است که به سادگی می‌توان به غیر طبیعی بودن آن‌ها پی برد. بنابراین، تعیین اندازه دقیق قطر و ارتفاع آن‌ها، تقریباً ممکن نیست. همچنین باید اشاره کرد که ساختار برخی از گورها توسط کوچ‌نشینانی که از سنگ برای ساخت سازه‌های سنگی خود استفاده کرده‌اند، به هم ریخته است.

تنها مواد فرهنگی به دست آمده از سطح این گورها سفال است که به تعداد بسیار اندک از سطح تعدادی از گورها به دست آمده است. متأسفانه به علت این‌که تمامی گورهای سنگ‌چین شناسایی شده در شهرستان فارسان حفاری غیر مجاز شده و شکل اصلی آن‌ها از بین رفته، نمی‌توان تاریخ دقیق و مطلق برای آن‌ها پیشنهاد کرد؛ ولی باتوجه به داده‌های فرهنگی سطحی همچون سفال می‌توان چنین ارزیابی کرد که تمامی سفال‌های یافت شده در گورهای سنگ‌چین شهرستان فارسان مربوط به دوره‌های عصر آهن ۳، هخامنشی، اشکانی و ساسانی هستند.

منابع

الف- منابع فارسی

- استروناخ، دیوید. (۱۳۷۹). پاسارگاد گزارشی از کاوش‌های انجام شده توسط موسسه مطالعاتی ایرانی بریتانیا (از سال ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۳). ترجمه حمید خطیب شهیدی؛ تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- افلاکی سورشجانی، رضا. (۱۳۸۲). جغرافیای استان چهارمحال و بختیاری (طبیعی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی). شهرکرد: انتشارات مرید.
- جعفری، محمدجواد. (۱۳۸۵). قبور کوه رحمت: مدارکی در زمینه شیوه‌های تدفین دوره‌های فراهخامنشی تا ساسانی در فارس. *باستان‌شناسی و تاریخ*، ۲۰ (۱)، ۹-۱.
- جعفری، محمدجواد. (۱۳۹۲). گورستان ۸۱ تنگ بلاغی، بررسی و معرفی یکی از گورستان‌های خرسنگی تنگ بلاغی و روش‌های تدفین در آن. پژوهش‌هایی درباره تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران، به‌کوشش شهرام زارع، تهران: انتشارات بصیرت، ۱۵۳-۱۴۱.
- خانی‌پور، مرتضی. و کاوش، حسینعلی. (۱۴۰۱). تدفین‌های دوران اشکانی و ساسانی در حوضه رودخانه بوانات، استان فارس. پژوهش‌های باستان‌شناسی، ۳۳ (۱۲)، ۱۸۱-۲۰۵.
- خسروززاده، علیرضا. (۱۳۸۳). گزارش فصل اول بررسی باستان‌شناسی شهرستان بردسیر. تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- خسروززاده، علیرضا. (۱۳۸۴). گزارش فصل دوم بررسی باستان‌شناسی شهرستان بردسیر. تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- خسروززاده، علیرضا. (۱۳۸۶). گزارش فصل اول بررسی باستان‌شناختی شهرستان فارس. تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- خسروززاده، علیرضا. (۱۳۸۶). مروری بر گورهای سنگ‌چین جنوب شرق ایران. نامه پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، ۲۰-۲۱، ۸۹-۱۰۴.
- خسروززاده، علیرضا. (۱۳۹۱). الگوی استقرار دشت فارس از پیش از تاریخ تا دوران اسلامی. نامورنامه، مقاله‌هایی در پاسداشت یاد مسعود آذرنوش، به کوشش حمید فهیمی و کریم علیزاده، تهران: انتشارات ایران نگار.
- خسروززاده، علیرضا. (۱۳۹۳). بررسی تحولی زیستگاه‌های انسانی دشت فارس از دوران پیش از تاریخ تا دوران اسلامی. شهرکرد: دانشگاه شهرکرد.
- رحیمی، د، موسوی، و، و مردانی، و. (۱۳۸۴). سیمای شهرستان‌های استان چهارمحال و بختیاری، شهرستان فارس طی سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۳. شهرکرد: انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان چهارمحال و بختیاری.
- روستایی، کوروش. (۱۳۹۴). گونه‌شناسی محوطه‌های باستانی منطقه کوه‌رنگ بختیاری. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۵ (۹)، ۲۷-۴۶.
- شفیعی، محمدرضا. (۱۳۸۱). نگاه گردشگری به شهرستان‌های فارس و کوه‌رنگ. شهرکرد: انتشارات جهانبین.
- مهری قهفرخی، سجاد. (۱۳۹۰). سالنامه آماری استان چهارمحال و بختیاری ۱۳۸۹. شهرکرد: انتشارات معاونت برنامه‌ریزی استانداری چهارمحال و بختیاری.

نوروزی، رضا. (۱۳۸۴). بررسی باستان‌شناسی فیروزآباد. شیراز: دانشنامه فارس و سازمان میراث فرهنگی و گردشگری فارس.

ب- منابع لاتین

- Gondet S., Mohammadkhani, K., Djamali, M., Farjamirad, M., Ibnoerrida, N., Gopnik, H., Laisney, D., Notter-Truxa, F., Rigot, JB., and Ubelmann, Y. (2019), Field Report on the 2016 Archaeological Project of the Joint Iran-France Project on Pasargadae and its Surrounding Territory. *Iranian Heritage Studies*. 1(2):1-28.
- Gotch, P. (1971). The Imamzadeh High Altar and Subsidiary Monuments, *Iran* 9, 162-63.
- Khanipour, M., Molaei Kordshouli, H. (2023). Cairn Burial of the Historical Period around Khansar Dam, Toujerdi District of Fars Province, Iran. *Historia I Swiat* (19), 59-72.
- Khosrowzadeh, A., Aali, A., and Weeks, L. (2017). Newly Discovered Bronze Age Archaeological Sites on Qeshm Island, Iran. *Iran*, 55 (2), 120-142, DOI: [10.1080/05786967.2017.1355533](https://doi.org/10.1080/05786967.2017.1355533)
- Lamberg-Karlovsky CC, Humphries J. (1968), The Cairn burials of southeastern Iran. *East and West*. 18(3/4), 269-76.
- Stein, S. A. (1936). An Archaeological Tour in Ancient Persis *Iraq* 3, 112- 225.
- Stein, S. A. (1937). *Archaeological Reconnaissance s in North Westem India and South Eastern Iran*, London.
- Witcomb, D. S. (1985). *Before The Roses and Nightingales: Excavation in Qasr-I Abu Nasr, Old Shiraz*, New York.

References

- Stronach, D. (2000), *Pasargadae: A report on the excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*. Translated by Khatib Shahidi, Tehran, Cultural Heritage Organization (In Persian)
- Aflaki Soreshjani, R. (2003), *Geography of Chaharmahal and Bakhtiari province (natural, social, political, economic)*. Shahrekord: Morid Publications. (In Persian)
- Jafari, M.J. (2006), Rahmat Mountain thombs: Documents in the Field of Burial Methods from Pre-Achaemenid to Sassanid Periods in Fars. *Archeology and History*, 20 (1):1-9. (In Persian)
- Jafari, M.J. (2013), Tang Bolaghi Cemetery 88, investigation and introduction of one of Kharsangi Tang Bolaghi cemeteries and burial methods in it. *Researches on the History, Culture and Civilization of Iran*, by Shahram Zare, Tehran: Basirat Publications, 141-153. (In Persian).
- Khanipour, M. and Kavosh, H. (2022), Parthian and Sasanian burials at Bavanat river basin, Fars. *Pazhohesh-Ha-Ye-Bastanshenasi Iran*, 12(33):181-205. (In Persian)
- Khosrowzadeh, A. (2004), Report of the first chapter of Bardsir archaeological survey. Tehran, Research Institute of Archeology (unpublished) (In Persian).
- Khosrowzadeh, A. (2005), Report of the second chapter of Bardsir archaeological survey. Tehran, Research Institute of Archeology (unpublished) (In Persian).
- Khosrowzadeh, A. (2007), Report of the first chapter of the archaeological survey of Farsan city. Tehran, Research Institute of Archeology (unpublished) (In Persian).
- Khosrowzadeh, A. (2007), A review on Cairn Burial of southeastern of Iran. *Letter of Cultural Heritage, Crafts and Tourism Research Institute*, 20-21, 89-104. (In Persian)
- Khosrowzadeh, A. (2012), Settlement pattern of Farsan Plain from prehistory to Islamic era. *Namvarnameh, Articles in memory of Masoud Azarnoush*, by Hamid Fahimi and Karim Alizadeh, Tehran: Iran Negar Publications. (In Persian)
- Khosrowzadeh, A. (2014), Evolutionary study of human habitats in the Farsan Plain from Prehistoric times to the Islamic era. *Shahrekord: Shahrekord University*. (In Persian)
- Rahimi, D., Mosavi, V. and Mardani, V. (2005), The appearance of the cities of Chaharmahal and Bakhtiari province, Farsan city, during the years 1365, 1375 and 1383. *Shahrekord: Publications of the Management and Planning Organization of Chaharmahal and Bakhtiari province*. (In Persian)
- Roustaei, K. (2016), A Morphological Typology of the Ancient Sites in Kouhrang Area. *Pazhohesh-Ha-Ye-Bastanshenasi Iran*, 5(9):27-46. (In Persian)
- Shafiei, M.R. (2002), *Tourism view of Farsan and Kohrang cities*. Shahrekord, Jahanbin Publications. (In Persian)

- Mehri Ghahfarokhi, S. (2011), Statistical Yearbook of Chaharmahal and Bakhtiari Province 1389. Shahrekord: Publications of the Planning Deputy of Chaharmahal and Bakhtiari Governorate. (In Persian)
- Nourozi, R. (2005). Archaeological survey of Firuzabad. Shiraz: Fars Encyclopedia and Fars Cultural Heritage and Tourism Organization. (In Persian)
- Gondet S., Mohammadkhani, K., Djamali, M., Farjamirad, M., Ibnoerrida, N., Gopnik, H., Laisney, D., Notter-Truxa, F., Rigot, JB., and Ubelmann, Y. (2019), Field Report on the 2016 Archaeological Project of the Joint Iran-France Project on Pasargadae and its Surrounding Territory. Iranian Heritage Studies. 1(2):1-28.
- Gotch, P. (1971). The Imamzadeh High Altar and Subsidiary Monuments, Iran 9, 162-63.
- Khanipour, M., Molaei Kordshouli, H. (2023). Cairn Burial of the Historical Period around Khansar Dam, Toujerdi District of Fars Province, Iran. Historia I Swiat (19), 59-72.
- Khosrowzadeh, A., Aali, A., and Weeks, L. (2017). Newly Discovered Bronze Age Archaeological Sites on Qeshm Island, Iran. Iran, 55 (2), 120-142, DOI: 10.1080/05786967.2017.1355533
- Lamberg-Karlovsky CC, Humphries J. (1968), The Cairn burials of southeastern Iran. East and West. 18(3/4), 269-76.
- Stein, S. A. (1936). An Archaeological Tour in Ancient Persis Iraq 3, 112- 225.
- Stein, S. A. (1937). Archaeological Reconnaissances in North Western India and South Eastern Iran, London.
- Witcomb, D. S. (1985). Before The Roses and Nightingales: Excavation in Qasr-I Abu Nasr, Old Shiraz, New York.